

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ АСИМЕТРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ВІД СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

HISTORICAL EVOLUTION OF ASYMMETRY OF INTERNATIONAL RELATIONS: FROM THE ANCIENT WORLD TO THE MIDDLE AGES

Дерев'яно І.П.,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Національного авіаційного університету*

У статті проаналізовано історичну еволюцію асиметрії міжнародних відносин в період Стародавнього світу та Середньовіччя. Асиметрія міжнародних відносин, будучи невід'ємною складовою світової історії, проявляється у нерівномірному розподілі влади, ресурсів та впливу між державами та іншими суб'єктами міжнародної політики. У Стародавньому світі асиметрія міжнародних відносин не була безпрецедентним явищем. Вона існувала з перших днів постання організованих політичних утворень. Асиметрія проявлялась між нерівними по силі політичними одиницями та через вплив могутніх імперій та держав на менш розвинені та слабкі регіони. Стародавня епоха була пронизана різними формами асиметрії у міжнародних відносинах, як між окремими державами, так і між різними цивілізаціями. У Стародавньому світі асиметричні відносини часто виявлялися у форматі відносин між імперіями та васальними державами. Імперії мали великий вплив на менші державні утворення, що призводило до нерівноправних угод чи умов співпраці. Це знаходило своє відображення у політичній, військовій, економічній, або культурній сферах. Зазначено, що асиметрія в міжнародних відносинах Середньовіччя була обумовлена різними факторами, включаючи політичні структури, військову міць, економічні ресурси, технологічний розвиток, географічні особливості, культурні відмінності. У Середні віки різний рівень політичного, військового, соціально-економічного та технологічного розвитку між державами закладав міцні основи асиметрії. Більш розвинуті держави Західної Європи, використовуючи свою військову, економічну, технологічну перевагу, нав'язували слабкішим державам асиметричну модель співпраці. У цілому основні риси асиметрії міжнародних відносин у період Середньовіччя включали військову перевагу, економічне домінування, політичну залежність, нерівноправні договори та зобов'язання.

Ключові слова: асиметрія міжнародних відносин, асиметричні відносини, Стародавній світ, Середньовіччя.

The article analyzes the historical evolution of the asymmetry of international relations in the period of the Ancient World and the Middle Ages. The asymmetry of international relations, being an integral part of world history, is manifested in the uneven distribution of power, resources and influence between states and other subjects of international politics. In the ancient world, the asymmetry of international relations was not an unprecedented phenomenon. It existed from the first days of organized political entities. Asymmetry was manifested between political units unequal in power and through the influence of powerful empires and states on less developed and weak regions. The ancient era was permeated with various forms of asymmetry in international relations, both between individual states and between different civilizations. In the ancient world, asymmetric relations often took the form of relations between empires and vassal states. Empires had great influence over smaller state entities, leading to unequal agreements or terms of cooperation. This was reflected in the political, military, economic, or cultural spheres. It is noted that the asymmetry in the international relations of the Middle Ages was caused by various factors, including political structures, military power, economic resources, technological development, geographical features, and cultural differences. In the Middle Ages, different levels of political, military, socio-economic and technological development between states laid strong foundations for asymmetry. The more developed states of Western Europe, using their military, economic, and technological advantage, imposed an asymmetric model of cooperation on weaker states. In general, the main features of asymmetry in international relations during the Middle Ages included military superiority, economic dominance, political dependence, unequal treaties and obligations.

Key words: asymmetry of international relations, asymmetric relations, Ancient world, Middle Ages.

Постановка проблеми. Упродовж віків неодноразово мінявся геополітичний ландшафт, але сутність міжнародних відносин не змінювалась, в основі яких залишались нерівність і силовий фактор.

Перманентною та багатогранною рисою в історії міжнародних відносин є асиметрія, яка істотним чином впливає на динаміку взаємодій між державами та іншими учасниками на світовій арені. Розгляд асиметрії в епоху Стародавнього світу і Середньовіччя дасть можливість отримати інформацію, яка необхідна для перевірки при-

пущень і подолання поверхневих, хоч і загальноприйнятих аргументів та узагальнень щодо асиметричних відносин. Проте рідко існує єдине загальноприйняте тлумачення минулого, адже історія радше має тенденцію виробляти конкуруючі тлумачення щодо різноманітних подій і явищ.

Попри це, сторінки минулого можуть допомогти краще зрозуміти як природу асиметрії міжнародних відносин та її застосування в міждержавних взаємодіях, так і власну роль держав на міжнародній арені. Історія асиметричних відносин безумовно може бути ключем до розуміння

мотивів та поведінки акторів на міжнародній арені у різні історичні епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тема асиметрії міжнародних відносин у добу Стародавнього світу і Середньовіччя, її окремі аспекти досліджувалися широким колом науковців – Г. Моргентау, Р. Гілпіном, М. Блохом, А. Тойнбі, Д. Гансоном, Е. Гіббоном, Р. Бартлеттом, С. Епштейном, П. Кроун, Д. Каганом, Б. Уомаком, П. Хізером, Д. Нельсоном, А. Кухртом, С. Шервін-Вайтом, І. Моррісом і В. Шайдельом, які аналізували, як нерівність у військовій, економічній та політичній могутності впливала на взаємодію між державами. Загалом ці вчені зробили значний внесок у вивчення асиметрії міжнародних відносин та розуміння того, як формувалися та еволюціонували асиметричні відносини.

На особливу увагу заслуговують наукові розвідки американського політолога Б. Уомака, який розробив теорію асиметричних відносин. Дослідник приділяє у своїх працях чималу увагу історичному контексту. Він аналізує асиметрію в міжнародних відносинах, використовуючи приклади з історичного минулого для демонстрації впливу нерівності між державами на їхню взаємодію [1; 2].

Зокрема, у вітчизняній політичній науці тема асиметрії у міжнародних відносинах, хоча і набуває поширення, проте питання асиметрії епохи Стародавнього світу та Середньовіччя залишається малодослідженим, фрагментарним та епізодичним.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у розкритті історичної еволюції асиметрії міжнародних відносин та виокремленні її особливостей та складових в період Стародавнього світу і Середньовіччя. Необхідно також визначити форми і прояви асиметрії між учасниками міжнародних взаємодій зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вважається, що концепція асиметрії використовується досить часто і безапеляційно, застосування і корисність якої ставиться під сумнів через занадто велику кількість, часто суперечливих визначень [3].

Утім асиметрія розглядається як центральна концепція для вираження логіки нерівності, яка характеризує практику та політичні ситуації суб'єктів у міжнародних відносинах. Асиметрія є уособленням відмінності, невідповідності, дисбалансу в просторовому та часовому вимірах. Вона відображає геополітичний та соціально-економічний порядок, що розмежовує повноваження, сфери повноважень породжує розриви, трансформації у відносинах між акторами [4].

Асиметрія міжнародних відносин є невід'ємною складовою світової історії, яка проявляється

у нерівномірному розподілі влади, ресурсів та впливу між державами та іншими суб'єктами міжнародної політики. Історія асиметричних відносин охоплює різні епохи та регіони, де нерівність між державами, народами або групами визначала вектор їхньої взаємодії і як правило сильніші держави домінували над слабкішими [5]. Асиметрія в історії демонструє складність і багатогранність міжнародних відносин і відображається у політичних, економічних та культурних взаємодіях між нерівнозначними суб'єктами [2].

У Стародавньому світі асиметрія міжнародних відносин не була безпрецедентним явищем. Вона існувала з перших днів постання організованих політичних утворень. Асиметрія проявлялась між нерівними по силі політичними одиницями та через вплив могутніх імперій та держав на менш розвинені та слабкі регіони. Стародавня епоха була пронизана різними формами асиметрії у міжнародних відносинах, як між окремими державами, так і між різними цивілізаціями. Деякі з основних форм асиметрії у Стародавньому світі включали: економічну, військову, культурну асиметрії [6].

Зокрема, Єгипет, Китай, Римська імперія, які були одними з наймогутніших і найрозвиненіших цивілізацій давнини, мали більш розвинену економіку та торговельні зв'язки, що робило їх потужними та впливовими на міжнародній арені. Кожна з них мала унікальні економічні структури, які сприяли їхньому процвітанню та заклали основи економічної асиметрії [7].

У стародавню добу військова асиметрія проявлялась через нерівність у військовій силі, технологіях і стратегіях між різними державами. Асиметрія часто визначала хід воєн, поведінку і зовнішньополітичні орієнтири держав. Застосування передових тактик і зброї (бойові колісниці Єгипту, Ассирії, Персії, македонська фаланга, римські легіони, короткі мечі (гладіуси), довгі списи (пілуми) та великі щити (скутуми) неодноразово надавали перевагу Єгипту, Ассирії, Персії, Македонії, Риму у численних війнах, які вони вели [8].

Асиметрія у Стародавньому світі мала місце і у культурній царині. Вона проявлялась у різних формах і мала значний вплив на розвиток суспільств. Це явище охоплює домінування однієї культури над іншою через різні чинники – війни, колонізацію, торгівлю, релігію.

Культурна асиметрію Єгипту, який мав чималий вплив на навколишні народи, проявлялась через поширення, архітектурних стилів, технологій та релігійних вірувань. Зі свого боку Мінойська та Мікенська культури Егейського моря, які належать до найбільш ранніх цивілізацій на території Європи, взаємодіяли з культурами Єгипту та Близького Сходу, впливаючи на їхнє мисте-

цтво, архітектуру та релігійні практики. Крім того завдяки військовим досягненням Олександра Македонського відбулось поширення еллінської культури на значну частину Близького Сходу, де грецькі мова та звичаї почали домінувати над місцевими традиціями [9; 10].

Прояви культурної асиметрії в Римській імперії, яка була однією з найвпливовіших держав Стародавнього світу, спостерігались у розповсюдженні латинської мови, архітектурі і містобудуванню, релігії, культурі і способу життя. В усіх провінціях імперії латинська мова була основною мовою адміністрації, яка поступово витісняла місцеві, створюючи романські мови. Розповсюджувалась по всій імперії і римська архітектура, в якій міста будувалися за римськими стандартами. На підкорені території Рим поширював не лише свої релігійні вірування і культури, які витісняли місцеві язичницькі вірування, а й культуру і спосіб життя, включаючи одяг, розваги, освіту і філософію.

Потужний вплив мала і китайська культура. Зокрема, В'єтнам, Корея та Японія не витримували конкуренції з її боку, яка поширювалася через торговельні шляхи,

Ці форми асиметрії в міжнародних відносинах у Стародавньому світі часто призводили до конфронтації, збройних протистоянь та завоювань, а також до обміну культурними та технологічними досягненнями між різними цивілізаціями [11].

Асиметричні відносини Стародавнього Єгипту із суміжними політичними одиницями – це тип відносин, у яких одна сторона мала значно більше влади чи впливу, ніж інша. Це особливо виразно проявлялося у військових завоюваннях, торговельних відносинах, дипломатії та подарунках, політичному впливі. Єгипет, будучи домінуючою силою в регіоні, проводив силову політику щодо слабших сусідніх держав – Нубії, Лівії і Канан, які визнавши владу Єгипту, ставали його васалами або колоніями. Єгипетські фараони, користуючись перевагами у військовій і економічній сферах встановлювали вигідні для себе торгові угоди, диктуючи умови торгівлі менш розвиненим сусідам. Щоб забезпечити мирні відносини або військовий захист слабкіші держави змушені були надсилати данину або подарунки фараонам, що вкотре підкреслювало відчутну асиметрію у відносинах між ними. Тобто, слабкішим державам доводилося адаптуватися до цієї асиметрії у відносинах, використовуючи дипломатичні стратегії, щоб зберегти свою автономію [12].

Асиметрія чітко простежувалась і у політичному впливі. Єгипет міг дозволити собі втручатися у внутрішні справи менш потужних сусідніх держав (підтримка маріонеткових правителів, укладання династичних шлюбів), щоб забезпечити свій політичний вплив [9].

Досить поширеним явищем асиметрія була у відносинах між грецькими державами-полісами. Вона проявлялася через різний рівень політичної, військової та економічної потужності кожного полісу. Взаємини між ними характеризувалися нерівністю в ресурсах, силі, впливі. В еллінському світі домінували Спарта, якій були притаманні екстремальні форми милітаризму і Афіни, які були прямою протилежністю їй. Вони вели безкомпромісну боротьбу за першість в Елладі [13].

Афіни, будучи домінуючою силою у Делоському союзі, мали суттєвий вплив на інших членів союзу, які часто відчували примус до підпорядкування Афінам та внесення на їх користь великих фінансових внесків. Нерівними відносинами відзначався і Пелопоннеський союз, гегемоном якого була Спарта. Вона забезпечувала військову підтримку іншим членам союзу в обмін на їхню лояльність і могла нав'язувати їм свої рішення [14].

У Стародавньому світі асиметричні відносини часто виявлялися у форматі відносин між імперіями та васальними державами. Великі імперії – Ассирійська, Перська, Македонська, Римська підкоривши численні народи, встановлювали асиметричні відносини зі своїми провінціями. Імперії мали великий вплив на менші державні утворення, що призводило до нерівноправних угод чи умов співпраці. Це знаходило своє відображення у політичній, військовій, економічній, або культурній сферах. Слабкіші держави, маючи обмежені можливості для самостійного розвитку, змушені були дотримуватися норм та правил, встановлених сильнішими державами, що призводило до асиметрії у відносинах між ними [15].

Розширення Риму з міста-держави до республіки, а потім і до імперії, включало підпорядкування та асиміляцію інших держав і народів. Велика мережа залежних держав та провінцій Римської імперії є яскравим прикладом асиметричних міжнародних відносин. Період відносного миру, нав'язаний римським пануванням, став свідченням того, як могутня імперія змогла досягнути стабільності і порядку серед безлічі підвладних народів і держав [16]. Римська імперія, формуючи унікальний культурний і політичний ландшафт, підтримувала асиметричні відносини зі своїми провінціями, які мали обмежену автономію. Рим повністю контролював суспільно-політичне життя підкорених народів, вводив римські закони, інфраструктуру та мову але натомість вони отримували захист та економічні вигоди [17].

Асиметричні відносини з варварськими племенами підтримували і династії Стародавнього Китаю, які встановили систему васальних відносин. Для підтримання свого впливу китайські правителі часто використовували військову силу, дипломатію, шлюбні союзи та економічні сти-

мули. Зокрема, під китайським впливом перебували васальні держави – Корея та В'єтнам, які визнавали верховенство Китаю в обмін на торговельні та дипломатичні привілеї [15; 1].

Отже, асиметрія міжнародних відносин у Стародавню епоху, яка проявлялася в різних формах – від військової експансії до політичного, економічного і культурного домінування, здійснила суттєвий вплив на розвиток цивілізацій, формуючи культурні, економічні та політичні процеси. Асиметричні відносини, залишаючи спадщину, яка вплинула на розвиток світових цивілізацій, є ілюстрацією формування політичного, економічного та культурного ландшафту стародавнього світу.

Асиметрія міжнародних відносин рельєфно проявлялась і у Середні віки, коли зі зміною центрів сили та впливу мінялись і самі контури асиметричних відносин. Асиметрія в міжнародних відносинах Середньовіччя була обумовлена різними факторами, включаючи політичні структури (феодална структура суспільства), військову міць, економічні ресурси, технологічний розвиток, географічні особливості, культурні відмінності. Вони здійснювали істотний вплив на формування складної та багатошарової картини міжнародних відносин.

Після падіння Римської імперії у 476 р. спостерігається утворення чималої кількості варварських держав, які були здебільшого дуже нестійкими та недовговічними. Вони, маючи різні рівні політичної, економічної та військової сили, будували відносини між собою переважно з позиції сили. Варварські королівства намагалися зміцнити свою владу та розширити території, що призводило до різних форм асиметричної взаємодії між ними.

Однією з наймогутніших держав раннього Середньовіччя була імперія Карла Великого (768–814 рр.), структура та управління якої були пронизані асиметричними відносинами, які визначали внутрішню та зовнішню політику імперії [7]. Нерівність потенціалів між імперією та підкореними народами заклала основи асиметрії у відносинах між ними. Імперія франків діяла в односторонньому порядку, прагнучи нав'язати свою владу та культуру поневоленим державам.

Загалом у Середньовіччі феодална система, де влада була децентралізована, створювала ієрархію влади, що передбачало відносини васалітету, де дрібні васали залежали від могутніших лордів або королів. Це створювало ієрархічну структуру з асиметричними відносинами залежності та підпорядкування і заклало основу для внутрішніх конфліктів та нестабільності [18].

Тобто асиметричні відносини існували між феодалними державами та їх сюзеренами. У ті часи значний вплив на міжнародну політику мали, Священна Римська імперія, Візантійська імперія

та Французьке королівство, які диктували умови меншим державам і князівствам. Зокрема, королі Франції та Англії володіли чималою владою над своїми васалами, які були зобов'язані надавати їм військову та економічну підтримку в обмін на захист та привілеї. Це безумовно створювало асиметричні відносини, де влада та ресурси концентрувалися на верхніх щаблях феодалної ієрархії [19].

Однією із форм асиметрії міжнародних відносин була економічна асиметрія, яка виразно проявлялась через нерівномірний розподіл ресурсів, торгівлю, податки. Великі торгові центри – Венеція, Генуя і Константинополь, підтримуючи асиметричні відносини з багатьма державами і містами, контролювали важливі торговельні маршрути, що дозволяло їм встановлювати вигідні для себе умови торгівлі [20].

Значний вплив на міжнародні відносини, політичні та соціальні процеси в Західній Європі мала Католицька церква, яка часто виступала домінуючою силою у відносинах зі світськими правителями. Зокрема, Папство брало на себе роль арбітра у конфліктах між державами. Це створювало асиметрію між духовною та світською владою.

Досить поширеними були і асиметричні відносини між самими імперіями, оскільки деякі імперії володіли значно більшим військовим, економічним та політичним потенціалом порівняно з іншими. Ці відносини часто включали домінування однієї імперії над іншою, васальні угоди, або економічну залежність.

В епоху Середньовіччя асиметрія у міжнародних відносинах досить виразно проявлялась між імперіями та завойованими державами. Візантійська, Франкська і пізніше Монгольська і Османська імперії мали значні економічні, військові та культурні ресурси, що дозволяло їм домінувати і диктувати свої умови підкореним державам і народам.

Асиметрія у військовій сфері та технологічному розвитку не сприяли рівноправній співпраці між сторонами. Крім того імперії, контролюючи важливі торгові шляхи та ресурси, могли нав'язувати свої економічні умови підлеглим територіям. Підлеглі держави також змушені були укладати нерівноправні договори, які закріплювали їхнє підпорядковане становище. Такі договори часто обмежували їхню зовнішньополітичну самостійність і внутрішнє управління [21].

Домінуючою стороною в асиметричних відносинах виступала Візантійська імперія, яка використовувала свою військову, економічну і культурну перевагу для впливу на сусідні держави. Асиметрія відносин між Візантією та іншими державами, зокрема і Київською Руссю була обумовлена різницею в політичному, економічному, культурному та військовому розвитку.

Візантія була потужним центром сили з централізованою владою з великим досвідом державного управління, тоді як Київська Русь, будучи федерацією племен та князівств, перебувала у процесі консолідації під владою київського князя. Візантія, яка була центром християнської культури і освіти, з багатою спадщиною античної культури, мистецтва та архітектури, часто використовувала свою релігійну та культурну перевагу для впливу на політику Київської Русі. З іншого боку, Київська Русь, володіючи військовою потужністю, також впливала на Візантію, зокрема шляхом військових походів і торгових угод. Тож Візантія розглядала Київську Русь крізь призму своїх інтересів як важливого партнера та джерело військової підтримки.

Загалом Візантійська імперія в асиметричних відносинах вміло використовувала свою військову силу і мистецтво дипломатії для зміцнення свого панування, водночас сприяючи культурному та економічному обміну, який вплинув на розвиток всієї середньовічної епохи [22].

Асиметричну динаміку влади створило і стрімке розширення ісламських халіфатів – Рашидун, Омейядів та Аббасидів, які включали різні регіони від Іспанії до Індії. Халіфати часто створювали адміністративні структури для інтеграції та контролю цих територій. Їхнє панування сприяло поширенню, торгових мереж, ісламської культури та інтелектуальних здобутків, що посилювало асиметрію відносин з підкореними народами.

Монгольська імперія, будучи однією з наймогутніших в історії людства, була потужним полюсом асиметрії у відносинах з підкореними державами. Вона встановлювала асиметричні відносини з підкореними народами у форматі панування – підпорядкування. Її тривале існування багато в чому було зумовлене унікальними військовими можливостями та адміністративними методами управління, а також гнучкістю в асиметричних відносинах із завойованими народами.

Асиметрія у військовій силі між монголами та іншими державами була ключовим чинником їх успіху. Монгольська армія, будучи надзвичайно мобільною і дисциплінованою, використовувала ефективну тактику (широко використовувалась тактика удаваного відступу, яка вводила ворогів в оману і дозволяла монголам заманити їх у пастку) і передові технології (порохова зброя і осадні машини), що створювало значну військову асиметрію між монголами та їхніми ворогами.

Завоювавши нові землі, монголи часто зберігали місцеві структури влади і традиції, інтегруючи їх у свою адміністративну систему. Важливою складовою політики монголів було надання автономії підкореним народам за їхню лояльність і сплату регулярних податків монгольському хану. Проте в основі цих відносин лежала суттєва аси-

метрія, адже монголи були уособленням верховної влади, але й місцеві правителі зберігали значний вплив.

Монгольська імперія також мала асиметричні відносини з руськими князівствами, які після підкорення монголами в XIII ст. ставали їх васалами, сплачували данину та визнавали монгольську владу, хоча й зберігали певний ступінь автономії [23]. Отже, постання Монгольської імперії та її експансія створили новий рівень асиметрії, де велика, централізована держава могла підкоряти менші, фрагментовані держави Європи та Азії.

Асиметрією були позначені і відносини Османської імперії з державами Балканського півострова, Близького Сходу та Північної Африки, які характеризувалися значними нерівностями у військовій силі, впливі та контролі. До того ж імперія контролювала основні торговельні шляхи між Азією та Європою, що забезпечило їй тривале економічне зростання. Загалом рівень асиметрії у відносинах Османської імперії з іншими державами залежав від їхнього військового, економічного та політичного потенціалу [6].

У Середні віки різний рівень політичного, військового, соціально-економічного та технологічного розвитку між державами закладав міцні основи асиметрії. Більш розвинуті держави Західної Європи, використовуючи свою військову, економічну, технологічну перевагу, нав'язували слабкішим державам асиметричну модель співпраці. У цілому основні риси асиметрії міжнародних відносин у період Середньовіччя включали військову перевагу, економічне домінування, політичну залежність, нерівноправні договори та зобов'язання.

Висновок. Отже, історична еволюція асиметрії міжнародних відносин від Стародавнього світу до Середньовіччя є ілюстрацією того, як розбіжності у військовій, політичній економічній та культурній сферах впливали на зміст міжнародних взаємодій та формування політичних та соціальних структур тих часів.

Стародавня доба і Середньовіччя не лише приносили свої унікальні аспекти, які визначали характер асиметричних міжнародних взаємодій, а й відображали постійний процес змін і адаптації, де кожна політична одиниця намагалась знайти своє місце у міжнародній системі.

Асиметрія в міжнародних відносинах в епоху Стародавнього світу та Середньовіччя була багатогранною і включала політичні, військові, економічні та культурні аспекти, що формували складну мережу залежностей і впливів між державами та регіонами.

Еволюція асиметрії в міжнародних відносинах в зазначений період демонструє прогрес від локалізованого дисбалансу сил до більш складних структур домінування. Імперії та держави

використовували різні стратегії, включаючи військові завоювання, дипломатію, економічний контроль та культурний вплив, для встановлення та підтримки асиметричних відносин з іншими утвореннями. Цей історичний контекст забезпечує основу для розуміння розвитку міжнародних відносин та динаміки влади у періоди модерну та сучасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Womack B. *China and Vietnam: The Politics of Asymmetry*. New York: Cambridge University Press, 2006. 281 p.
2. Womack B. *Asymmetry and International Relationships*. New York: Cambridge University Press, 2016. 220 p.
3. Brands H. and Suri J. *The Power of the Past: History and Statecraft*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2015. 300 p.
4. Fabien Guillot. Les asymétries frontalières. Contribution à la recherche d'un concept opératoire d'analyse géopolitique de la mondialisation. *L'Espace Politique*. June 2018. (34). URL: <https://doi.org/10.4000/espacepolitique.4816>
5. Morgenthau H. J. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, 1955. 600 p.
6. Gilpin R. *War and Change in World Politics*. Cambridge University Press. 1981. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511664267>
7. Toynbee A. *A Study of History*. Vol. 1: Abridgement of Volumes I-VI. Oxford University Press. 1987. 640 p.
8. Raaflaub K. *War and Peace in the Ancient World*. Blackwell Publishing Ltd, 2007. 385 p. URL: <http://download.e-bookshelf.de/download/0000/5795/51/L-G-0000579551-0002344827.pdf>
9. O'Connor D., Reid A. *Ancient Egypt in Africa*. Routledge, 2003. 234 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315435015>
10. Kuhrt A, Sherwin-White S. *Hellenism in the East: The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia After Alexander (Hellenistic Culture and Society)*. University of California Press, 1988. 192 p.
11. Morris I. and Scheidel W. *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford University Press, 2009. 381 p. URL: <https://ens9004-inf.d.mendoza.edu.ar/upload/PDF>
12. Yoffee N, Cowgill G. *The Collapse of Ancient States and Civilizations*. University of Arizona Press, 1991. 351 p.
13. Hanson V. *A War Like No Other: How the Athenians and Spartans Fought the Peloponnesian War*. Random House, 2011. 422 p.
14. Kagan D. *The Peloponnesian War*. Penguin Books, 2004. 544 p.
15. Cosmo N, Maas M. *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*. Cambridge University Press, 2018. 538 p.
16. Heather Peter. *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*. Oxford University Press, 2005. 608 p.
17. Edward Gibbon. *The Decline and Fall of the Roman Empire*. Orion, 2005. 700 p.
18. Bloch M. *La société féodale*. Albin Michel, 1994. 702 p.
19. Bartlett R. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*. Penguin Adult, 1994. 432 p.
20. Epstein S. *An Economic and Social History of Later Medieval Europe, 1000–1500*. Cambridge University Press. 2009. 304 p.
21. Heather P. *Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford University Press, 2012. 734 p.
22. Luttwak E. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Harvard University Press, 2011. 512 p.
23. Weatherford J. *Genghis Khan and the Making of the Modern World*. Crown, 2005. 312 p.